

Т. А. БАЛАБУШЕВИЧ

**ТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
ІЗ РОСІЄЮ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХУІІІ ст.
СПРОБА УЗАГАЛЬНЕННЯ**

Розробка сектором історичної географії та картографії Інституту історії АН УРСР карт для „Атласу історії Української РСР” поставила на порядок денний дослідження соціально-економічної проблематики щодо всієї території України, в тому числі питань торгівлі. Підставовим джерелом для створення карт, крім вже відомих з історичних досліджень даних, стали топографічні описи українських губерній та намісництв, переваж-

на більшість яких зберігається в Центральному Державному Воєнно-історичному архіві СРСР в Москві. Ці джерела, крім опису Київської губернії, вже давно відомі дослідникам, однак тільки картографічний метод дозволив наочно представити матеріал щодо всієї території України, а також водночас висвітлити стан торгівлі і на західноукраїнських землях, що перебували під гнітом австрійської монархії.

Друга половина ХУІІІ ст. була періодом активного соціально-економічного розвитку українських земель. Але хоча ці процеси в різних регіонах проходили по-різному, процес товаризації господарства, розвиток товарно-грошових відносин відбувався по всій території України.

Основним видом торгівлі на цей час залишалася ярмаркова. Традиційними торговельними шляхами були пов'язані між собою всі українські землі. Возз'єднання в середині ХУІІІ ст. Лівобережжя і Слобожанщини, а в кінці століття – Правобережної України з Росією, визволення Півдня, приєднання Криму значно активізували економічні зв'язки цих земель із Росією, а також створювали кращі умови для торгівлі Росії, в тому числі українських земель¹, не лише з країнами Західної та Середньої Європи, а й східними та азійськими. Найважливішими торговельними центрами на Україні у другій половині ХУІІІ ст. були Київ, Харків та Львів.

З Києва, роль якого в торговельних зв'язках значно посилилась із визволенням Правобережжя, вели шляхи не лише в Росію, ай у західно-європейські та східні країни. Але найтісніше він був економічно пов'язаний з російськими містами.

Дорога на Москву та Петербург вела через Чернігів – Гомель. Її значення посилювалось використанням водних шляхів Дніпра та Десни. З Чернігова² на Москву та Петербург можна було їхати через Стародуб – Мглин. На північний схід з Києва на Орел, Тулу, Москву і Петербург вела дорога через Ніжин, Кролевець, Севськ. На південний схід від Києва йшов шлях на Кременчук, де він розгалужувався – на північний схід йшла дорога на Харків – Белгород, через Балаклію, Слов'янськ і далі степом в Таганрог, а на південь – на Кривий Ріг, Перекоп і далі у Крим, до портів³. З Харкова йшли шляхи на Охтирку, Полтаву – Кременчук та Катеринослав – Кривий Ріг.

На захід та південь з України через Київ проходило чимало шляхів. Північні йшли через Володимир-Волинський, Грубешів, Красностав через Львів – Замостя також до Красноставу, де вони об'єднувалися в один шлях на Варшаву. З Києва до Львова можна було проїхати і через Володимир-Волинський, через Броди, а також через Тернопіль – Бережани. На захід від Львова, крім варшавського шляху, йшли дороги на Ярослав – Жешув – Краків, а також на Перемишль, Санок, Словаччину. На південь основний шлях йшов через Стрий – Воловець – Мукачеве, ще один – через Заліщики – Кіцмань – Чернівці. Через Київ йшов основний шлях на Балкани, на Васильків, Павлоч, Немирів, Могилів (або через Сороки) на Дністрі, а далі – до Ясс⁴.

Така розвинена мережа шляхів давала можливість різним районам України брати активну участь у торгівлі. Велику і дуже важливу роль у цей період відігравали торговельні зв'язки з Росією. Десною і далі Дніпром до Орловської та Смоленської губерній через Новгород-Сіверський, Чернігів у Київ проходили хліб, тульські залізні вироби. Через

Київ, Кременчук і далі на південь з орловських та брянських лісів везли рево та вироби з нього, зокрема дьоготь, вапно⁵. З Брянська через Почеп – Стародуб цим же шляхом перевозили полотно і залізо⁶.

З Корінного ярмарку під Курськом в Охтирку, Гадяч, Лохвицю, Полтаву, Ромни, Суми, Харків надходили текстиль, галантерейні вироби, залізо, хутра⁷, з Москви – полотно, сукна, шовк, бавовняні тканини, вироби московських мануфактур⁸. На Ніжинський ярмарок привозили кришталі, мідний, залізний, олов'яний, срібний та гончарний посуд, папір, сургуч, китайські товари³.

Велику роль у торговельних зв'язках українських земель з Росією відіграла торгівля з зарубіжними країнами. Через Україну з Москви, Казані, Оренбургу, Сибіру до Туреччини надходили хутра, кожухи, килими; з Макар'ївського ярмарку в Нижньому Новгороді на харківські, роменські, київські, бердичівські ярмарки, на Волинь, Поділля, до Галичини везли хутра, тютюн, металеві вироби, текстиль, одяг, взуття¹⁰.

Важливу роль в економічних зв'язках українських земель з Росією відіграла волзька і донська сушена, в'ялена риба та ікра, яку привозили з Астрахані, Царицина, Саратова, Черкаська.

Для Лівобережжя і Слобожанщини XVIII ст. – час активного економічного розвитку. Це відбилосся не лише в сільському господарстві, а й ремеслах. Зокрема, на Чернігівщині розвиваються виробництво селітри, конопляної олії, обробка прядива, активно діють скляні гуті¹¹, порастає вирощування тютюну.

З півночі Лівобережжя в Москву, Петербург, Смоленськ, Вязьму, Орел, Рильськ, Белгород, а також Ригу і Вільнюс вивозилось віконне й аптечне скло, кришталі¹².

Через Курськ, Брянськ до Росії везли масло, хліб, шкіри, вовну, мед, віск, прядиво, в Петербург, Архангельськ, Калугу, Тулу надходили продукти тваринництва, вовна, віск, сало, прядиво¹³.

З Стародуба, Почепа, Новгорода-Сіверського, Семенівки, Орловки, Мглина конопляне прядиво вивозилось у західноєвропейські країни через порти у Ризі та Петербурзі.

У кінці століття у Сосницькому, Конотопському, Березнянському, Роменському, Мглинському повітах поширилось виробництво тютюну, який вивозився не лише у російські землі, а й в Білорусію та Прибалтику¹⁴, а з Переяславського, Миргородського, Полтавського, Костянтиноградського, Кременчуцького повітів в тому самому напрямку везли хліб, конопляне прядиво та олію¹⁵.

Центральне місце в торгівлі не лише Слобожанщини, а й усього Лівобережжя займав Харків. У ньому проходили великі ярмарки: з Орловської губернії надходив хліб, з Дону приганяли коней та привозили рибу, з Суздалі – різноманітні види полотна, з Москви та Петербурга – англійське сукно. В російській землі з Харкова вивозили сало, шкіри, кожухи, сукно, килима, мед, віск, овочі¹⁶. Сюди ж із Західної Європи через прибалтійські порти, а потім через Москву і Суми надходили галантерейні вироби, голки, коси, із східних та південних країн через Ростовна-Дону – солодощі, прянощі¹⁷.

Важливим торговим центром Слобожанщини були Суми, куди з Ростова та Таганрога надходили риба та східні товари, з Суздалі та підмосковних міст – полотно, з Тули – залізні, мідні вироби, зброя, з Павловська – коні, з Волхова – хомути, з Белгорода – вовна, мило, панчохи¹⁸.

Вивозили ж в російські землі з Сум худобу, вовну, сало. Тут же продавали англійське сукно, французькі, іспанські, португальські товари, які потрапляли з балтійських портів, та балканські і турецькі товари¹⁹.

Возз'єднання Правобережної України з Росією відіграло велику роль у посиленні її економічних зв'язків як з Лівобережжям та Слобожанщиною, так і з російськими землями. Це почало проявлятися у тих містах, де торгові зв'язки з Росією підтримувалися і раніше давніми торговельними шляхами. Крім Києва такі зв'язки з російськими землями підтримували Васильків, Бердичів, Кам'янець, Могилів, Балта, Вінниця, Летичів²⁰.

У кінці ХУІІІ ст. на ярмарки Києва привозили залізні та дерев'яні вироби, полотно, ліс із Брянщини, з Дону – рибу та ікру. Вивозили ж у Москву, Петербург, Калугу, Тулу, Кострому, Трубчевськ, Орел, Севськ, Смоленськ, Могилів не тільки продукти місцевого виробництва – шкіри, м'ясо, посуд, сукно, шкіряні вироби, а й кримську та галицьку сіль, книжки (не лише, звичайно, київського, а й львівського та західноєвропейського друку). Через Васильків – Київ у Росію надходили намиста, бісер, західноєвропейські тканини²¹.

Важливе місце в торгівлі Правобережжя займав Бердичів, через який проходив давній шлях із Туреччини через Молдавію, Буковину, Житомир, Київ у Росію. На його ярмарки привозили з Росії полотна, мило, хутра, тютюн. Через Бердичів – Житомир надходив у Київ основний потік молдавських, балканських та польських товарів²².

За тривалістю ярмарків (кількістю ярмаркових днів) Кам'янець в кінці ХУІІІ ст. посідав перше місце на Україні. 6 ярмарків тут продовжувались загалом 102 дні. Через місто проходили 6 важливих торговельних шляхів: на Москву, Петербург, Константинополь, Херсон – Одесу – Очаків, Гродно – Вільнюс – Мінськ, Брацлав. Через Кам'янець із російських міст привозили одяг, залізні вироби, полотно, хутра та китайські товари – чай, рис. Такий самий обіг мали Летичів, Вінниця, Балта, Могилів. У Балті також продавали привезені через порти на Балтиці англійські тканини – сукна, ситець, батист, а також рибу з Дону та узбережжя Азовського моря²³.

Друга половина ХУІІІ ст. – час визволення і освоєння Півдня України, приєднання Криму. З розвитком продуктивних сил краю розвивається і торгівля. Все більшого значення в торгівлі набувають нові міста. Так, на кінець століття в Катеринославі діяли чотири ярмарки. Через місто проходили шляхи до Харкова, Кременчука, Петербурга, Ростова-на-Дону, а також у Херсон, Одесу, Миколаїв. Із донських станиць в Катеринослав привозили рибу, з Смоленської, Вітебської губерній по Дніпру переправляли ліс, дьоготь, смолу. В Очаків, в порт і на митницю, з російських міст привозили хутра²⁴.

Цікавим вузлом торговельних зв'язків із Росією стає в кінці ХУІІІ ст. Олександрівська фортеця (сучасне Запоріжжя). Сюди з Дону привозили в'ялену і сушену рибу, приганяли коней, а звідси в Таганрог та Ростов вивозили ізюм, килими, а також пшеницю, смолу, залізо, конопляне прядиво, одержане з північних районів України і російських міст²⁵. З Таганрогом, Нахичеванню, Черкеськом підтримувало торговельні зв'язки м. Донецьк (нині Слов'яносербськ). Через Новомосковськ на Дон переганяли худобу з Правобережжя, а також везли галантерейні та ювелірні вироби з Константинополя²⁶.

Товари з Москви, а також Корінного Курського ярмарку, в основному хутра, йшли і через Ново-Миргород. Східні товари з чорноморських ортів везли в Росію через Єлизаветград²⁷.

На Азовському морі важливе місце займав Маріуполь, куди привозили тульські залізні вироби, а з Маріуполя у міста України і Росії йшли шкіряні товари, китайський шовк та рис²⁸.

Активні зв'язки з Росією підтримують у цей період і західноукраїнські землі. Через Львів на Україну і в Росію йшли західноєвропейські товари, а також галицькі – скло та залізо, ліс, дерев'яні вироби, сіль, галантерейні товари²⁹.

Поділля і значна частина Галичини були районом, звідки у Росію надходила велика рогата худоба. На Буковині, крім торгівлі худобою, йшов активний торг високоякісними шкіряними виробами, частина яких потрапляла разом зі східними товарами до Росії.

У торгівлі Росії з Європою важливе місце займали Балканські країни. Через українські ярмарки туди надходили російські промислові вироби, хутра, а звідти – бавовняні тканини, шовки, саф'ян, перець, прянощі, вовна³¹.

Таким чином, представлені на карті „Атласу історії Української РСР” матеріали наочно свідчать, що всі регіони України, в тому числі західноукраїнські землі, що перебували в кінці ХУІІІ ст. під владою Австрії, були цілою низкою торговельних зв'язків пов'язані з Росією. Розвинутою мережею як сухопутних, так і водних шляхів з Росії і в Росію надходили найрізноманітніші товари.

Відсталі в економічному розвитку Волинь, Північ Поділля були і ринками збуту, і сировинною базою більш розвинених земель. У другій половині ХУІІІ ст. на ці території надходила продукція і російської промисловості, і з країн Середньої та Західної Європи. Хоча на західноукраїнських землях в основному продавалися вироби австрійських підприємств, знаходила свій попит і деяка російська продукція, зокрема хутра, тканини.

Економічні зв'язки Галичини, Буковини і Закарпаття з українськими землями в складі російської держави були тим важливим чинником, який відігравав неабияку роль у зміцненні культурних контактів, зберігав живі нитки спорідненості між усіма районами України та братнім російським народом.

Важливу роль відігравали торговельні зв'язки з Росією для південних територій, сприяючи економічному піднесенню, освоєнню цих земель. Застосування картографічного методу дозволило чітко виявити і наочно показати вже досить виразно намічену спеціалізацію щодо вивозу в Росію певних видів товарів.

Так, Північ Лівобережжя постачала в Росію селітру, поташ, скло, Південь – хліб, шкіряні вироби, худобу, Слобожанщина – хліб, горілку, худобу. Наддніпрянщина постачала на російські ярмарки глиняний і фаянсовий посуд, з Поділля та Буковини йшли шкіряні вироби, вовна, мед, віск, з Закарпаття – вино, з Галичини – галантерейні та металеві вироби, сіль.

Отже, застосування картографічного методу у вивченні торговельних зв'язків українських земель з Росією дозволило встановити значну кількість населених пунктів у Росії, безпосередньо пов'язаних з українськими землями, наявність у другій половині ХУІІІ ст. торговельних

зв'язків усіх українських земель з Росією, склад товарів вивозу і ввозу, переорієнтацію торгівлі Правобережжя на російський ринок і вивіз через чорноморські порти; вдалося наочно показати сітку торговельних шляхів на території України, роль українських ярмарків у зовнішньоекономічних зв'язках Росії.

Активні торговельні зв'язки з Росією, крім своєї специфічної економічної функції, сприяли також зближенню всіх українських земель, відігравали значну роль у зміцненні економічних та культурних зв'язків із братнім російським народом.

¹ *Смолій В. А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С. 111.

² ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів 1. 378. – Арк. 1,1 зв.–2.

³ Там же. – Арк. 120, 121.

⁴ *Шевченко Ф. П.* Київ в економічних зв'язках Росії та України з балканськими країнами у ХУІІІ ст. // Економіка Рад. України. – 1982. – № 3. – С. 33–38.

⁵ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів 1. 378. – Арк. 108, 109.

⁶ *Кафенгауз Б. Б.* Очерки внутренней торговли России первой половины ХУІІІ в. – М., 1958. – С. 319.

⁷ Там же. – С. 255, 311.

⁸ Топографическое описание Харьковского наместничества. – Харьков, 1802. – С. 3.

⁹ *Смолій В. А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С. 72.

¹⁰ *Багалей Д. И.* Краткий очерк торговли (преимущественно ярмарковой) в Харьковском крае в ХУІІ и ХУІІІ вв. – Харьков, 1888. – С. 76, 77, 61.

¹¹ *Модзалевский В. Д.* Гути на Чернігівщині. – К., 1926. – С. 14–24.

¹² Центральний державний військово-історичний архів СРСР. – Ф. ВУА, № 18351. – Арк. 4 зв. – (Далі: ЦДВІА СРСР).

¹³ *Кулакоєвський В. М.* Торговельні зв'язки міст Лівобережної України з містами Росії у ХУІІІ ст. // Укр. іст. журн. – 1975. – № 7. – С. 75.

¹⁴ *Шульга И. Г.* Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине ХУІІІ в. // Вопросы генезиса капитализма в России. – Л., 1960. – С. 159.

¹⁵ ЦДВІА СРСР. – Ф. ВУА, № 19137. – Ч. 4. – Арк. 1; ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів 1.808. – С. 21.

¹⁶ *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. – Х., 1918. – С. 171–172.

¹⁷ ЦДВІА СРСР. – Ф. ВУА, № 19137, ч. 4. – Арк. 1.

¹⁸ *Багалей Д. И.* Краткий очерк... – С. 64–65.

¹⁹ ЦДВІА СРСР. – Ф. ВУА, № 19137, ч. 3. – Арк. 2–9.

²⁰ Там же. – № 18771. – Арк. 29 об.–30.

²¹ Там же. – № 18771. – Арк. 2 об.; ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів 1.378. – Арк. 108–109.

²² ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. – № 11632. – С. 39.

²³ ЦДВІА СРСР. – Ф. ВУА, № 18336. – Ч. 1. – Л. 2. об. – 3.

²⁴ Там же. – Арк. 192–193.

²⁵ Там же. – Ч. 2. – С. 81–82; ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів 5, 707; *Новицкий Я. П.* Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (1775–1783). – Александровск, 1910. – С. 10.

²⁶ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів 1, 1665. – Арк. 132.

²⁷ ЦДІА СРСР. – Ф. ВУА, № 18336. – Ч. 1. – Арк. 86, об.–87.

²⁸ Новицкий Я. П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии 1775–1783). – Александровск, 1910. – С. 38.

²⁹ Інкін В. Т. Нарис економічного розвитку Львова у ХУІІІ ст. – Львів, 1959. – С. 27.

³⁰ Шульга І. Г. До питання про економічні і культурні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями в др. половині ХУІІІ ст. – С. 26.

³¹ ЦДІА УРСР. – Ф. 59, спр. 105, 514, 765, 808 та ін.; Шевченко Ф. П. Київ в економічних зв'язках Росії та України з Балканськими країнами у ХУІІІ ст. // Економіка Рад. України. – 1982. – № 5. – С. 34, 35.